

Nasilje nad Romkinjama u okupiranoj Srbiji — o značaju istraživanja jedne teme

Dr Kristina Jorgić Stepanović

kustos-istoričar, v. d. zamenika
direktora Spomen-park „Kragujevački
oktobar”, Kragujevac
kjorgic@gmail.com

Informativni prilog

УДК 341.485(=914.99)»1941/1945»

COBISS.RS-ID 143174913

DOI 10.7251/TOP2511199J

Instrumentalizacija rodno zasnovanog i seksualnog nasilja u svrhu prenošenja narativa o ratu i genocidu koji odgovaraju određenim interesima ne predstavlja nov fenomen. Kako primećuje Elizabeta Hajneman (Elizabeth Heinemann), „predstave o seksualnom nasilju u ratu ne nastaju neposredno nakon događaja; naprotiv, one su često deo samog sukoba”.¹ Prikazi seksualnog nasilja neretko se koriste u funkciji učvršćivanja ratnih strana, ali ko će (p)ostati vidljiv, odnosno nevidljiv i čiji se narativi pojačavaju, a čiji glasovi utišavaju — u velikoj meri zavisi od političkih i društvenih percepcija sukoba i faktora koji su do njega doveli.² Iskustva koja odstupaju od glavnog narativa postaju teško izreciva i vremenom nestaju. Rodno zasnovano i seksualno nasilje sa svim svojim duboko ličnim, ali i društvenim posledicama ponekad se ignoriše, pogrešno predstavlja ili namerno zamagljuje.³

Problem (ne)vidljivosti žrtava navedenih oblika nasilja prisutan je i u istraživanjima o Holokaustu. Iako je dugo vladalo mišljenje da je beleženje slučaja seksualnog nasilja u kontekstu Holokausta bilo tabu tema, pažljiviji pogled na istorijske izvore otkrio nam je prilično

1 Elizabeth D. Heineman, “Introduction”, in *Sexual Violence in Conflict Zones: From the Ancient World to the Era of Human Rights*, ed. Elizabeth D. Heineman, Philadelphia 2011, 1—21.

2 V. Geetha, *Undoing Impunity: Speech After Sexual Violence*, New Delhi 2016), 4-12.

3 Dorota Glowacka, Regina Mühlhäuser, “Gender-Based and Sexual Violence in the Holocaust: On the Importance of Writing this History Today”, *The Journal of Holocaust Research*, n. 38(3—4), 2024, 173—174.

drugačiju sliku. Dok su Drugi svetski rat i Holokaust još trajali, slučajevi silovanja i seksualnog nasilja koje su počinili nemački vojnici i njihovi saradnici prikupljeni su i objavljeni kako bi se skrenula pažnja na užasne zločine nad Jevrejima i apelovalo za vojnu pomoć. Jedan od primera je *Crna knjiga poljskog jevrejstva* (*The Black Book of Polish Jewry*), koju je u Sjedinjenim Američkim Državama u decembru 1943. objavila grupa prognanih poljskih Jevreja.⁴ Po okončanju Drugog svetskog rata, mnogi preživeli, odnosno preživele, osećale su potrebu da se suoče sa traumom. Međutim, njihove izjave često su bile kratke i svedene na samu činjenicu. Ponekad su korišćeni eufemistički izrazi da bi preneli određeni oblik seksualnog nasilja, poput rečenice „žene su bile opljačkane“.⁵ Ipak, ove početne inicijative za beleženje iskustava seksualnog nasilja bile su prekinute sredinom 1950-ih, delimično zbog stigmatizacije i sramoćenja preživelih. Kako je ukazala Na’ama Šik (Na’ama Shik), ovome je doprinelo i to što su savremenici, uključujući i druge preživele, optuživali žene za nemoralnost, tvrdeći da su neke od njih „koristile svoju seksualnost i prostituciju kako bi preživele“.⁶

Suđenja nemačkom vojnom koru takođe su pokazala potencijal instrumentalizacije seksualnog nasilja. Kada je bivši vrhovni komandant nemačke vojske, Erik fon Manštajn (Erich von Manstein), svedočio na Nirnberskom procesu, odabrao je da ispriča priču o dvojici vojnika iz svoje jedinice koji su bili osuđeni na smrt zbog silovanja jedne Ruskinje.⁷ Istraživači ne mogu da ne zapaze jasnu diskrepanciju ne samo

4 Publikacija je sadržavala brojne iskaze očevidaca koji su opisivali nacističke zločine, uključujući seksualno mučenje, silovanje i seksualno ropstvo.

5 Natalia Aleksiuin, “Holocaust Testimonies in Eastern Europe in the Immediate Postwar Period,” in: *Our Courage: Jews in Europe 1945–48*, ed. Kata Bohus, Atina Grossmann, Werner Hanak, and Mirjam Wenzel, Berlin 2020, 28–43.

6 Na’ama Shik, “Description and Silence. Sexual Abuse in Early and Later Testimonies of Survivors and the Emergence of the Israeli Narrative”, *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History*, vol. 27(4), 2021, 481–494.

7 Preuzeto iz transkripta nirnberskih suđenja glavnim ratnim zločincima, u periodu od 14. novembra 1945. do 1. oktobra 1946. Pošto sud nikada nije istražio tu priču, danas se ne zna da li je izjava bila stvarna ili izmišljena. Međutim, Bek je pokazala da je smrtna kazna za vojnike Vermahta koji su počinili silovanje u praksi bila izuzetak. Videti: Birgit Beck, “Sexual Violence and its Prosecution by Courts Martial of the Wehrmacht”, in: *A World at Total War: Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937–1945*, ed. Roger Chickering, Stig Förster, and Bernd Greiner, Cambridge 2005, 317–331.

u narativima, već i u samom doživljaju ovakvih zlodela: dok su tokom rata nemački vojnici mogli doživljavati seksualno nasilje kao izraz muške snage, pa čak i časti, posleratni nemački narativi prikazivali su vojnike koji su počinili silovanje kao pojedince koji su naneli vojci ogromnu sramotu. Izveštaji o seksualnom nasilju tako su postali snažno sredstvo za 'preispitivanje' vojne i nacionalne čestitosti, odnosno varvarstva.⁸

Iako su većina žrtava seksualnog i rodno zasnovanog nasilja bile žene i devojčice različitih nacionalnosti i verskih pripadnosti, različiti oblici seksualnog nasilja su, kako pokazuju novija istraživanja, bili počinjeni i nad dečacima i muškarcima. Sve veći broj istraživanja na ovu temu govori nam o različitim rodnim konfiguracijama seksualnog nasilja tokom Holokausta, te da ova vrsta nasilja dobija različita značenja u zavisnosti od toga da li je usmerena ka ženama, muškarcima ili nebinarim osobama.⁹ To da li su određeni postupci uopšte shvatani kao *seksualni* takođe je zavisilo od predstava o rodu i telu. Na primer, u koncentracionim logorima svi zatvorenici su bili prisiljeni da se svuku, ali je značenje tog čina bilo različito. Tako je, recimo, primoravanje žena da skinu košulju obično doživljavano kao seksualno poniženje, dok se isti postupak kod muškaraca uglavnom nije tumačio na isti način.

Značajan doprinos poznavanju seksualnog i rodno zasnovanog nasilja nad Romkinjama za vreme Drugog svetskog rata dala je Justina Matkowska (Justyne Matkowska), fokusirajući se na prostor okupirane Poljske. Korišćenjem svedočenja preživelih Romkinja iz Šoa fondacije (USC Shoah Foundation archive), Matkowska je ukazala na to da su iskustva Romkinja kao dvostruko marginalizovanih — i po etničkoj i po rodnoj osnovi — često ostajala van dominantnih narativa o Holokaustu. Iako je nasilje nad ženama bilo široko rasprostranjeno, priče Romkinja bile su u velikoj meri izbrisane ili zanemarene, delom zbog stereotipnih

8 Regina Mühlhäuser, "A Question of Honor: Some Remarks on the Sexual Habits of German Soldiers during World War II", in *Nazi Ideology and Ethics*, ed. Wolfgang Bialas and Lothar Fritze, Newcastle 2014, 149–174.

9 Neka od istraživanja na ovu temu: Dagmar Herzog, "Sexual Violence against Men: Torture at Flossenbürg", in *Rape: Weapon of War and Genocide*, ed. Carol Rittner and John K. Roth, St. Paul 2012, 29–44; Dorota Glowacka, "Sexual Violence Against Men and Boys during the Holocaust: A Genealogy of (Not-so-Silent) Silence", *German History*, vol 39 (1), 2021, 78–99; Tommy J. Curry, "Thinking through the Silence: Theorizing the Rape of Jewish Males during the Holocaust through Survivor Testimonies", *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History*, vol. 27 (4), 2021, 447–472.

prikaza romskih žena, a delom zbog društvene stigmatizacije i straha od sramoćenja.¹⁰ Njeno istraživanje od velikog je značaja ne samo zbog tematizovanja do sada zanemarenih iskustava Romkinja, već i zbog doprinosa širem razumevanju pitanja kako društveno-političke okolnosti utiču na to čije će traume ući u kolektivno pamćenje, a čije će biti prećutane.

Ukoliko ovu temu geografski izmestimo na prostor okupirane Srbije za vreme Drugog svetskog rata, ne možemo da ne primetimo ogroman *prostor tišine*. Premda su istraživanja o stradanju Roma za vreme Drugog svetskog rata otvorena u toku protekle dve decenije,¹¹ pitanje seksualnog i rodno zasnovanog nasilja nad Romkinjama još uvek spada u neistraženu historiografsku temu. Međutim, uzroci neistraženosti su vrlo kompleksni i najmanje spadaju u delokrug „nezainteresovanih“ istraživača. Na prvom mestu trebalo bi istaći nedostatak dokumentovanih sećanja koji bi govorili o seksualnom nasilju. Za razliku od Matkovske, istoričari postjugoslovenskog prostora suočeni su sa posledicama potiskivanja iskustava Romkinja iz javnog diskursa. One su, i u periodu nakon 1945. godine, ostajale višestruko marginalizovane — etnički, rodno i socio-ekonomski, tako da danas gotovo da nemamo dostupna direktna svedočenja Romkinja o ovoj temi. Premda su mnogobrojni logori na prostoru bivše Jugoslavije poput Jasenovca, Sajmišta, Crvenog krsta i drugih bili mesta represije i nad romskim stanovništvom, dokumentovana romska sećanja na stradanje u njima su retka, najčešće zabeležena u sklopu kompleksnijih istraživanja, odnosno bez fokusa na ovu društvenu grupu.

Iako se seksizam ne može smatrati centralnim elementom nacističke ideologije, tokom nemačke uprave na prostoru okupirane Srbije neke devojke i žene iz grupa predviđenih za istrebljenje postale su žrtve rodno zasnovanog nasilja. U tom kontekstu se i za Romkinje može reći da su seksualno nasilje sasvim sigurno pretrpele kao deo sistemskog nasilja. Iz različitih izvora indirektno saznajemo da se seksualno i rodno zasnovano nasilje nad jevrejskim i romskim ženama

10 Justyna Matkowska, "Sexual and Gender-Based Violence Against Romani Women and Girls in Occupied Poland during World War II", *The Journal of Holocaust Research*, vol.38 (3—4), 2024, 292—315.

11 Ovde ćemo istaći monografiju koja se u potpunosti bavi ovom temom, za razliku od drugih koje to uglavnom čine u segmentima: Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, Beograd 2014.

ispoljavalo u brojnim oblicima: prisilno fotografisanje nagih žena, javna poniženja i zlostavljanja na individualnom i kolektivnom nivou.

Međutim, osnovno pitanje koje se nameće istraživaču jeste kako premostiti praznine i obraditi ovu temu sa vremenskom distancom od gotovo osamdeset godina. Osim ponovnog iščitavanja različitih izvora i, uopšte arhivske građe, fokus bi trebalo staviti na dokumentaciju koja do sada nije okupirala značajnu pažnju, kao što su lokalne zdravstvene službe, dokumentacija Crvenog krsta i drugih institucija koje su mogle da pribeleže traumatična iskustva Romkinja tokom rata. Intervjui sa potomcima preživelih Romkinja, pod uslovom da su prenele svoje iskustvo mlađim generacijama, takođe mogu značajno upotpuniti naše trenutno poznavanje ove teme. Za realizaciju ovakvih polustrukturisanih intervjuva, od velikog bi značaja bilo uključivanje i samih romskih organizacija.

* * *

Otvaranje novih tema neretko sa sobom nosi preispitivanje kompleksnosti događaja i procesa u prošlosti, kao i postojećih narativa. Usmeravanje na teme koje preispituju žensko iskustvo najčešće za ishod ima suočavanje sa činjenicom koliko su žene, naročito iz ekonomski ranjivih društvenih grupa, bile marginalizovane i koliko je naše (ne) razumevanje njihovih autentičnih iskustava i perspektiva zapravo veliko. Budući da ćutanje kao društveno-kulturni obrazac nije odlika demokratskih društava, pisanje o jednoj visoko senzitivnoj i kompleksnoj temi poput ove čini da se utišani i marginalizovani glasovi žena (ponovo) čuju, što svakako predstavlja svojevrsnu obavezu savremene istoriografije.

* * *

Opening of new topics often entails reexamining the complexity of events and processes in the past as well as the existing narratives. Focusing on topics that review women's experience results, most frequently, in dealing with the fact of the extent of marginalization of women, especially those from economically vulnerable social groups,

and of the real extent of our (mis)understanding of their authentic experiences and perspectives. Since silence as a social and cultural pattern is not a feature of democratic societies, writing about a highly sensitive and complex topic like this makes the silenced and marginalized voices of women heard (again), which certainly represents a kind of obligation of contemporary historiography.